

The Footprint of World War I on the Old Bridge (Qarasoo Bridge) of Kermanshah

Maliheh Mehdi Abadi¹, Shamsi Khadamlou²

1. Faculty Member, Research Institute for the Protection of Historical and Cultural Monuments, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: m.mehdiabadi@richt.ir

2. Senior Research Expert, Linguistics, Inscriptions and Texts Research Center, Islamic Period Texts Group, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.61882/Athar.3401.2036>

Pp: 25 - 42

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/08/17

Revised: Accepted: 2025/10/1

Accepted: Accepted: 2025/11/1

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

Despite its national registration as heritage No. 1388 (23 Azar 1355 SH), earlier restoration reports (1347–1383 SH) overlooked this explosive wartime damage, misattributing subsequent structural issues—such as cracks, subsidence, and arch instability—to natural factors like river sedimentation, vegetation growth, or heavy traffic wear, resulting in repeated and inefficient interventions. Objectives and necessity: This study aims to analyze the bridge's World War I destruction based on eleven previously unpublished archival documents from Iran's National Library (1296–1336 SH), evaluate the long-term impact on subsequent restorations, and underscore the critical role of exhaustive documentation in heritage conservation. The necessity stems from the need for accurate damage pathology to prevent misguided repairs, preserve historical authenticity, minimize unnecessary interventions, and support the potential expansion of protective boundaries. What novel historical and pathological insights do these overlooked documents provide regarding the bridge's history? How can their publication contribute to enhanced protection measures and boundary delimitation? Hypothesis: Detailed recognition of the explosive origin of the damage enables more precise pathology assessment, targeted conservation strategies, and reduction in redundant, costly restorations. Descriptive-analytical approach combining critical analysis of eleven National Library archival documents, cross-verification with published library sources (memoirs by Qaim-Maqami, Dowlatabadi, etc.), and on-site field inspections conducted in 1403 SH. The documents unequivocally confirm the deliberate dynamiting of two spans (one fully destroyed, one partially); immediate temporary timber repairs; detailed cost estimates ranging from 1500 to 3000 toman; administrative debates, urgency warnings, and eventual Cabinet approval of 1500 toman in 1336 SH (recoverable via temporary tolls). Full reconstruction of the affected arch in 1354 SH ultimately stabilized the structure, though prior misdiagnoses persisted. Publishing these documents significantly enriches the bridge's archival corpus, illuminates its strategic wartime role, and provides strong justification for extending protective boundaries to include adjacent historic brick kilns as sites of related conflict events.

Keywords: Old Qarasoo Bridge, World War I, Restoration Documents, Kermanshah, Destruction.

Citations: Mehdiabadi, M. & Khadamlou, S., (2025). "The Footprint of World War I on the Old Bridge (Qarasoo Bridge) of Kermanshah". *Athar*, 46(110): 25-42. <https://doi.org/10.61882/Athar.3401.2036>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2036-en.html>

© The Author(s) Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

War constitutes one of the gravest human-induced crises, inflicting profound and often irreversible damage on both human lives and irreplaceable cultural heritage. According to Iran's Crisis Management Organization Act, a crisis is defined as a sudden or uncontrollable condition—whether natural or anthropogenic—necessitating immediate and extraordinary interventions. Historical conflicts involving direct military presence have frequently targeted strategic infrastructure, such as bridges essential for military logistics, civilian mobility, and economic exchange. The Old Bridge (Qarasoo Bridge) in Kermanshah exemplifies this vulnerability. Positioned in the southeastern sector of the city along the Qarasoo River, it historically served as a primary east-west transit corridor. Its stone foundations are attributed to the Sasanian era, with visible traces of Seljuk restorations in surrounding brick fragments, yet the predominant surviving architecture reflects Safavid-era reconstruction, commonly ascribed to Sheikh Ali Khan Zangeneh, vizier under Shah Abbas I (also linked to the Bisotun Caravanserai). The bridge was inscribed as National Heritage No. 1388 on 23 Azar 1355 SH, measuring 78 meters in length and 9 meters in width, featuring six pointed brick arches, hexagonal piers with plaster mortar and rubble stone cores clad in rectangular stone blocks, triangular cutwaters opposing the current, and lateral flood barriers.

During World War I, Kermanshah's border proximity rendered it a hotspot for intermittent clashes among Ottoman, Russian, and British forces. In late 1295 SH, Iranian national troops, in coordination with Ottoman allies, dynamited two spans to impede Russian eastward advance and facilitate the evacuation of state officials and residents. Temporary repairs using timber and beams permitted continued use, though full restoration was hampered by bureaucratic hurdles and seasonal flooding risks.

Problem statement: Preceding restoration documentation (1347–1354 SH) failed to acknowledge this explosive wartime origin, erroneously linking ongoing structural degradation to environmental factors alone, thereby perpetuating inefficient, repetitive interventions.

Objectives and necessity: The research seeks to rigorously examine the destruction through archival evidence, trace its cascading effects on later conservation efforts, and advocate adherence to international principles of comprehensive documentation (Venice Charter, Article 14; Athens Resolution, Article 19). This is essential for evidence-based pathology, authentic preservation, cost-effective management, and informed boundary expansion.

Main Text

Located approximately 5 km east of Kermanshah near traditional brick kilns (locally termed “kureh-par-khaneh”), the bridge spans the Qarasoo River, a historically vital waterway. Its structural composition includes hexagonal piers constructed internally with plaster mortar and rubble stone, externally faced with precisely cut rectangular-cubic stone blocks. Triangular cutwaters deflect water flow upstream, while lateral flood barriers protect against seasonal surges. Each arch rises approximately 4.4 meters from riverbed to apex, formed with pointed brick vaults (Registration File, 1355 SH).

Archival documents from the National Library (1296–1336 SH) reveal that repair initiatives commenced merely four months after the incident. Documents 1 and 2 (1296 SH) describe Ottoman forces destroying two spans during retreat—one completely demolished, the other half-ruined—followed by hasty timber repairs for emergency passage. Architect Mohammad, a trusted state engineer, estimated reconstruction costs at 1700–2000 toman, stressing the bridge's economic significance as a caravan route and toll collection point.

Subsequent correspondence (Documents 3–11) outlines administrative processes: detailed material breakdowns (bricks, gypsum, lime, timber, labor), estimate discrepancies among experts (1730, 1500, and 3000 toman), repeated urgency alerts warning of potential cost escalation to 30,000 toman if delayed beyond the dry season, and eventual deferral to spring. The Cabinet finally authorized 1500 toman in 1336 SH, stipulating recovery through temporary transit fees.

Later conservation efforts (1347–1383 SH) focused on crack repairs (1347 SH: attributed to sedimentation and tree roots) and complete rebuilding of the second western arch (1354 SH), which incorporated modern materials and techniques, yielding enduring stability—yet without knowledge of the explosive trauma, interventions exceeded the principle of minimal interference.

Discussion and Analysis

Cross-verification of archival documents with contemporary library sources (Qaim-Maqami & Saadvandian, 1398; Dowlatabadi, 1387) confirms the intentional destruction by Iranian-Ottoman forces to obstruct Russian artillery-supported advance amid bombardment of nearby brick kilns. The explosions severely disrupted original material continuity, inducing long-term physical-chemical alterations, bond failures, and progressive subsidence that persisted despite multiple interventions.

Administrative bottlenecks—seasonal constraints, budgetary disputes, and inter-ministerial referrals—prolonged vulnerability and compounded deterioration. Subsequent pathology reports erroneously diagnosed symptoms as purely natural, prompting superficial consolidations that failed to address underlying explosive-induced weaknesses, necessitating further interventions.

The 1354 SH comprehensive rebuilding, replacing degraded elements with contemporary materials and reinforced foundations, finally stabilized the affected span. However, this approach sacrificed portions of historical authenticity. Had conservators been aware of the wartime explosive origin, they could have pursued targeted, less invasive techniques (e.g., structural consolidation rather than wholesale replacement), better aligning with minimal intervention principles and reducing long-term expenditure.

This case vividly illustrates war's devastating legacy on cultural heritage: deliberate blasts cause degradation patterns distinct from gradual environmental wear, demanding specialized diagnostic and remedial methodologies. Publication of these documents complies with international charters, substantially enriching the bridge's historical record, elucidating its pivotal strategic function during the conflict, and providing robust evidence to advocate boundary expansion to encompass adjacent brick kilns—recognized as contemporaneous event loci—potentially qualifying for additional national heritage designation.

Conclusion

Conclusion This investigation conclusively demonstrates, through eleven National Library documents (1296–1336 SH) corroborated by published memoirs, that two arches of the Qarasoo Bridge were deliberately dynamited in late 1295 SH (1917) by Iranian and Ottoman forces to delay Russian military advance and enable Kermanshah's evacuation. Temporary timber repairs were implemented immediately, followed by protracted administrative deliberations culminating in a 1500-toman reconstruction budget approval in 1336 SH.

The explosive shock inflicted enduring structural instability, which was systematically misdiagnosed in subsequent conservation phases as natural deterioration. Awareness of this origin could have directed more nuanced, evidence-based interventions, averting redundant work and

preserving greater material authenticity. The eventual full rebuilding in 1354 SH successfully stabilized the structure, albeit at the partial cost of original fabric integrity.

By disseminating these previously neglected records, the study adheres to foundational international heritage principles (Athens and Venice Charters), markedly augmenting the bridge's archival heritage and highlighting its wartime strategic importance. It also furnishes compelling justification for broadening protective boundaries to incorporate neighboring historic brick kilns as integral components of the conflict landscape, potentially facilitating expanded national registration of the surrounding area.

The research ultimately reinforces the indispensable prerequisite of thorough archival scrutiny prior to any conservation action. Comprehensive documentation facilitates precise diagnosis, optimizes resource allocation, safeguards cultural significance, and enhances resilience against future threats. Future heritage practice should prioritize systematic digitization and public accessibility of such records, ensuring historical insights inform sustainable, conflict-resilient protection strategies in an era of persistent global instability.

Acknowledgments

The authors express profound gratitude to the editor-in-chief and anonymous reviewers of *Athar Journal* for their insightful and constructive feedback, which substantially enhanced the quality and depth of this article.

Author Contributions

Maliheh Mehdi Abadi: 70% (conceptualization, archival research and transcription, document analysis, fieldwork photography and assessment, original drafting, revision, and editing). Shamsi Khadamlou: 30% (literature survey and historical contextualization, assistance in document interpretation and cross-verification, contribution to analysis, review, and editing).

Conflict of Interest

The authors declare no conflicts of interest. This research was conducted independently, without external financial support. All ethical standards regarding citation accuracy, source attribution, and scholarly integrity have been strictly observed.

رد پای جنگ جهانی اول در پل کهنه (پل قره‌سو)، کرمانشاه

ملیحه مهدی‌آبادی¹، شمسی خادم‌لو²

- I. عضو هیأت علمی پژوهشکده حفاظت آثار تاریخی و فرهنگی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: m.mehdiabadi@richt.ir
- II. کارشناس ارشد پژوهشکده زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، گروه متون دوران اسلامی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.61882/Athar.3401.2036>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۴۲-۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

کرمانشاه در طول جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م.) به دلیل موقعیت استراتژیک صحنه درگیری‌های متناوب بین نیروهای عثمانی، روسیه و بریتانیا بود؛ این شهر چندین بار اشغال، تخلیه و بمباران شد که خسارت جانی و فرهنگی سنگینی برجای گذاشت. پل کهنه (پل قره‌سو) یکی از پل‌های تاریخی کرمانشاه است که در جنوب شرقی این شهر قرار دارد. پایه‌های سنگی آن متعلق به دوره ساسانی بوده و شواهدی از مرمت‌های دوره سلجوقی نیز در پل مشاهده می‌شود. با این حال، بیشترین بخش‌های برجمانده از پل مربوط به دوره صفوی است و به همین دلیل، ساخت آن را به «شیخ‌علی خان زنگنه» وزیر «شاه‌عباس صفوی» نسبت می‌دهند. در جنگ جهانی اول، هنگامی که قوای روس از شرق کرمانشاه پیش‌روی می‌کردند، نیروهای ملی ایران همراه با نیروهای عثمانی برای کند کردن حرکت آن‌ها دو چشمه از پل را با دینامیت منفجر کردند. اسناد کتابخانه ملی که برای نخستین بار در این پژوهش بررسی شده‌اند، به روشنی تخریب این دو دهانه و گزارش تعمیرات اضطراری پل را نشان می‌دهند. این اسناد که بین سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۳۳۶ ه.ش. تنظیم شده‌اند، شامل مکاتبات اداری، برآوردهای مالی و گزارش‌های کارشناسی برای مرمت پل پس از جنگ هستند و اهمیت پل را در عبور کاروان‌ها و دریافت عایدات نواقل بازرگانی می‌کنند. داده‌های کتابخانه‌ای نیز وقوع انفجار و انهدام پل را تأیید کرده و نشان می‌دهند که درگیری‌ها در نزدیکی کوره‌های آجرپزی ساحل رودخانه رخ داده و توپخانه روس‌ها این محدوده را هدف قرار داده است. مرمت‌های متعدد پل بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۸۳ ه.ش. نیز مؤید آن است که آسیب‌های ناشی از انفجار، موجب فرسودگی پی درپی تاق‌ها شده و به بازسازی کامل چشمه‌های تخریب‌شده انجامیده است. انتشار این اسناد مغفول مانده، گذشته تاریخی پل را روشن‌تر کرده و می‌تواند در بازنگری حریم حفاظتی پل کهنه و ثبت بخش‌هایی از پیرامون آن مانند کوره‌های آجرپزی، نقش مؤثری داشته باشد.

کلیدواژگان: پل کهنه قره‌سو، جنگ جهانی اول، اسناد مرمتی، کرمانشاه، تخریب.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده اینبه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: مهدی‌آبادی، ملیحه؛ و خادم‌لو، شمسی، (۱۴۰۴). «رد پای جنگ جهانی اول در پل کهنه (پل قره‌سو)، کرمانشاه». اثر، ۴۶ (۱۱۰): ۲۵-۴۲. <https://doi.org/10.61882/Athar.3401.2036>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2036-fa.html>

مقدمه

در قانون تشکیل سازمان مدیریت بحران کشور در توضیح اصطلاح بحران این تعریف آمده است: «بحران: شرایطی است که در اثر حوادث، رخدادها و عملکردهای طبیعی و انسانی (به جز موارد موضوعه در حوزه‌های امنیتی و اجتماعی) به‌طور ناگهانی یا غیرقابل کنترل به وجود می‌آید و موجب ایجاد مشقت و سختی به یک مجموعه یا جامعه انسانی می‌گردد و برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اضطراری، فوری و فوق‌العاده دارد» (فصل اول ماده ۱ قانون تشکیل سازمان مدیریت بحران مصوب مجلس شورای اسلامی).

جنگ یکی از بحران‌های انسانی است که گاهی گریبان‌گیر جوامع بشری می‌شود. پیامدهای آن علاوه بر خسارات جانی و مالی به فرهنگ و تمدن کشورها نیز آسیب می‌رساند. جنگ‌ها انواع گوناگون دارند. در گذشته، جنگ‌ها به صورت حمله‌های زمینی و حضور فیزیکی قوای دشمن بوده است؛ اما در جوامع امروزی با پیشرفت فناوری جنگ‌ها به صورت غیرحضور و با کنترل از راه دور انجام می‌شود. در این پژوهش جنگ نوع اول که با حضور فیزیکی قوای مسلح دشمن بوده است، روبه‌رو هستیم. این پژوهش به اثرات تخریبی این جنگ بر پل کهنه، در زمان جنگ جهانی اول و براساس اسناد مرمتی آن می‌پردازد.

کرمانشاه یکی از مهم‌ترین شهرهای مرزی ایران بود که در طول جنگ جهانی اول آسیب فراوان دید و یکی از ابنیه تاریخی تخریب شده آن، پل کهنه قره‌سو است. پل کهنه در ضلع شرقی شهر کرمانشاه و در همسایگی دشت‌های بیستون و شهرستان هرسین بنا شده است. ایجاد این پل بر رودخانه قره‌سو که روزگاری یکی از مسیرهای اصلی به دروازه شرقی شهر بوده است، اهمیت این منطقه از شهر را به خوبی نشان می‌دهد؛ پایه‌های سنگی این پل احتمالاً متعلق به دوره ساسانی است و با توجه به آجرهایی که در اطراف پل پراکنده است، این پل در دوره سلجوقی تعمیر شده و در دوره صفوی به شکل کنونی بازسازی شده است (مرکز اسناد میراث فرهنگی، پرونده ثبتی، ۱۳۵۵). گرچه شواهدی از مرمت‌های دوره سلجوقی در پل وجود دارد؛ اما در پرونده ثبتی، دوره تاریخی آن را صفوی نام‌گذاری کرده‌اند. این پل در تاریخ ۲۳ آذرماه ۱۳۵۵ ه.ش. با شماره ثبت ۱۲۸۸ در فهرست میراث ملی ایران به ثبت رسیده است.

یکی از آسیب‌های جدی که در پل کهنه ایجاد شده است، تخریب این پل در جنگ جهانی اول بوده است که تا سال‌ها مرمت‌های این پل را تحت تأثیر قرار داده و بارها چنددهانه آسیب دیده مورد مرمت و نهایتاً بازسازی قرار گرفته است؛ اما در مستندات و طرح‌های ارائه شده برای مرمت از این پل تاریخی تاکنون اشاره‌ای به انفجار پایه‌های آن در جنگ جهانی اول نشده است. اکنون ۱۱ سند موجود در کتابخانه ملی از مکاتبات صورت گرفته برای تعمیر پل کهنه کرمانشاه از تخریب دو دهانه این پل در جنگ جهانی اول خبر می‌دهد؛ بنابراین براساس شواهد و اسنادی که در این پژوهش ارائه می‌گردد می‌توان گفت بررسی بخشی از سندهای موجود در مستندنگاری و حتی آسیب‌شناسی پل مغفول مانده است. فرض بر این است که شناخت دقیق‌تر از نوع تخریب پل به آسیب‌شناسی و یا حتی حفاظت بهتر این اثر می‌انجامد.

یکی از دلایل تخریب دو چشمه از پل کهنه قره‌سو، تخریب با دینامیت در جنگ جهانی اول برای به تأخیر انداختن قوای متخاصم روس در هجوم به شهر کرمانشاه بوده است؛ ولی چون این اسناد در بررسی‌های آسیب‌شناسانه و اقدامات مرمتی پل در دهه ۴۰ تا دهه ۶۰ هجری شمسی مغفول مانده‌اند، بارها این دو بخش مرمت شده‌اند. هدف این پژوهش تحلیل تخریب پل کهنه کرمانشاه و دلایل مرمت‌های مکرر آن و هم‌چنین تأکید دوباره بر بررسی کامل مستندات یک اثر تاریخی پیش از اقدامات اجرایی حفاظتی و مرمتی است. این امر هم به شناخت اثر کمک شایانی می‌کند، هم سبب کاهش هزینه و صرف زمان در مرمت‌های تکراری خواهد بود. هدف دیگر، انتشار مستندات به دست آمده در راستای توصیه‌های منشورهای بین‌المللی حفاظت و مرمت مانند قطعنامه آتن و منشور ونیز است که توصیه می‌کنند در امر حفاظت و مرمت همه مستندات و سوابق یک اثر تاریخی علاوه بر این که باید جمع‌آوری شوند، سوابق نیز در نهادهای آرشیو همگانی قرار گیرند تا پژوهشگران به آن‌ها در دسترسی داشته باشند؛ هم‌چنین توصیه می‌شود که گزارش‌های مذکور منتشر شوند.

روش پژوهش: روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. تحلیل‌ها برپایه داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای و

میدانی است. ابتدا اسناد مورد بررسی قرار گرفته و سپس با مطالعات کتابخانه‌ای نسبت به تأیید اسناد اقدام شده است. در بازدید میدانی نیز علاوه بر تهیه عکس‌های وضع موجود اثر وضعیت پیرامونی و حریم آن مورد بررسی مجدد قرار گرفت.

پرسش‌های پژوهش: اسناد مغفول مانده چه اطلاعات جدیدی را به سوابق و مستندات پل کهنه کرمانشاه اضافه می‌نماید؟ انتشار اسناد چاپ نشده که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است چه تأثیری در حفاظت و تعیین حریم پل کهنه خواهد داشت؟

مبانی نظری

بررسی تغییر و تحولات یک اثر از گذشته تا زمان حال براساس شواهد و مدارک به‌جای مانده در خود اثر و یا اسناد مرتبط با آن، امکان‌پذیر است؛ بنابراین هر کشور، باید اسناد و سوابق رسمی تهیه کند که در برگیرنده تمامی مستندات یادمان‌های تاریخی آن کشور باشد (قطعی‌نامه آتن، ماده ۱۹؛ منشور ونیز ماده ۹) مستندسازی کارهای مذکور باید به صورت گزارش‌های تحلیلی و موشکافانه‌ای باشد که با طراحی و عکس‌مصور شده‌اند، تمامی مراحل کارهای ساماندهی، استحکام‌بخشی، بازآرایی و تکمیل، هم‌چنین ویژگی‌های فنی و صوری شناخته شده در طول کار باید در این گزارش‌ها بیابند. این‌گونه سوابق، علاوه بر این‌که باید در مراکز اسناد حفظ شوند، می‌بایست در اختیار پژوهشگران نیز قرار گیرند و در صورت امکان چاپ شوند (صمدی، ۱۳۷۲: ۱۶۹).

اسناد و مدارک آثار تاریخی، چه از گذشته باقی مانده باشند و یا در حال حاضر، در حال تولید باشند، یکی از منابع مهم ارجاعی برای حفاظت‌گران این‌گونه آثار هستند. بررسی اسناد و مدارک یک بنای تاریخی چه برای شناخت وضعیت تاریخی و چه برای شناخت دخالت‌های انجام‌شده جزء جدایی‌ناپذیر تصمیمات و اقدامات حفاظتی و مرمتی آثار تاریخی و از ملزومات اولیه این اقدامات محسوب می‌شوند (منشور ونیز، ۱۹۶۴، ماده ۱۶). بنابراین، برای حفاظت و مرمت یک اثر می‌بایست هم اثر را به‌عنوان سند نگریست و هم اسنادی را که درباره اثر وجود دارد، مورد بررسی قرار داد. علاوه بر آن، در هنگام حفاظت و مرمت نیز تصمیمات گرفته شده برای امور و در حال اجرا یا اجرا شده بایستی مستند شود؛ چون تا زمانی که مراحل حفاظت و درمان یک شیء مستند می‌شود، می‌توان درمان‌ها و مرمت‌های غیرضروری را تشخیص داد (Ruhemann, 1934: 15-3).

در این پژوهش با توجه به ضرورت مستندنگاری و بررسی اسناد گذشته و انتشار آن به‌عنوان یک اصل مهم در حفاظت و مرمت آثار تاریخی، به بررسی اسناد منتشر نشده پل کهنه قره‌سو پرداخته شده است.

پیشینه پژوهش

درباره پل کهنه کرمانشاه جزء اشاره مختصری از معرفی اثر در کتاب پل‌های قدیم ایران (مخلصی، ۱۳۷۹) و خاطرات قائم‌مقامی از تخریب پل در جنگ جهانی اول (قائم‌مقامی، ۱۳۹۸: ۱۰۹) هیچ مقاله یا کتابی در این باره منتشر نشده است. این اسناد که برای اولین بار خوانش و ارائه می‌شوند مربوط به درخواست‌های اداری در سال بعد از جنگ جهانی اول برای تعمیرات پل هستند؛ البته اسناد دیگری از مرمت‌های صورت گرفته از سال ۱۳۴۷ ه.ش. به بعد نیز وجود دارد که تاکنون در هیچ پژوهشی ارائه نشده؛ ولی این پژوهش از آن‌ها بهره گرفته است.

موقعیت جغرافیایی، مشخصات ظاهری اهمیت پل کهنه قره‌سو

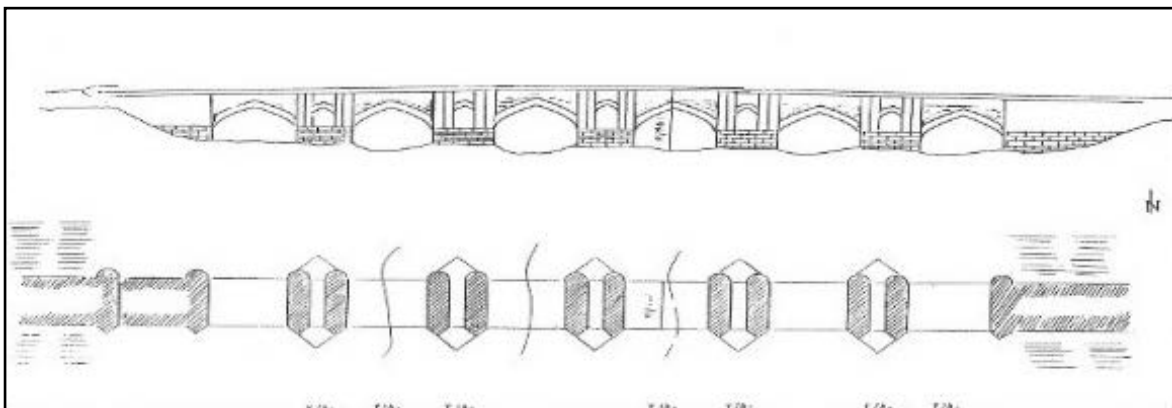
این پل در ۵ کیلومتری شرق شهر کرمانشاه و در کنار کوره‌های آجرپزی سنتی (که در اصطلاح محلی به اختصار آن را «کوره‌پزخانه» می‌نامند)، روی رودخانه قره‌سو قرار دارد (تصاویر ۱ تا ۳). این پل از دیرباز یکی از پل‌های جاده ارتباطی شرق به غرب کشور بوده است. برخی محققین پایه اصلی پل را به دوره ساسانی نسبت می‌دهند (شکل ۴)، (مرکز اسناد میراث فرهنگی، پرونده ثبتی، ۱۳۵۵). گرچه شواهدی از مرمت‌های دوره سلجوقی در پل وجود دارد؛ اما در پرونده ثبتی دوره تاریخی آن را صفوی نام‌گذاری کرده‌اند. این پل در تاریخ ۲۳ آذرماه ۱۳۵۵ با شماره ثبت ۱۲۸۸ در فهرست میراث ملی ایران به ثبت رسیده است. این پل ۱۸۶ متر طول و ۹ متر عرض دارد؛

پایه‌های این پل به صورت شش ضلعی است و قسمت داخلی آن‌ها با ملات گچ و لاشه سنگ ساخته شده، ولی روکار آن‌ها بلوک‌های سنگی مکعب مستطیل است (تصاویر ۵ و ۶). در جلوی پایه‌ها در جهت مخالف جریان آب، آب شکن‌های مثلث شکلی با سنگ‌های تراشیده و هم‌چنین در کناره‌های پل سیل شکن با سنگ‌های تراشیده ساخته شده‌اند. این پل دارای شش دهانه است که دارای تاق‌های جناقی هستند که با آجر ساخته شده‌اند. ارتفاع تا وسط هر تاق از کف رودخانه تا تیزه تاق حدود ۴/۴ متر است (مرکز اسناد میراث فرهنگی، پرونده ثبتی، ۱۳۵۵).

تصویر ۱: موقعیت پل کهنه و آجریزی‌های اطراف آن (<https://earth.google.com>؛ تاریخ دسترسی: ۱۴۰۴/۶/۱۵).

Fig. 1: Location of the Old Bridge and the surrounding brick-kilns (<https://earth.google.com>)

تصویر ۲: پلان پل (اسناد میراث فرهنگی سال ۱۳۵۵؛ <https://lib.richt.ir/1355>).

Fig. 2: Bridge plan (<https://lib.richt.ir/1355>).

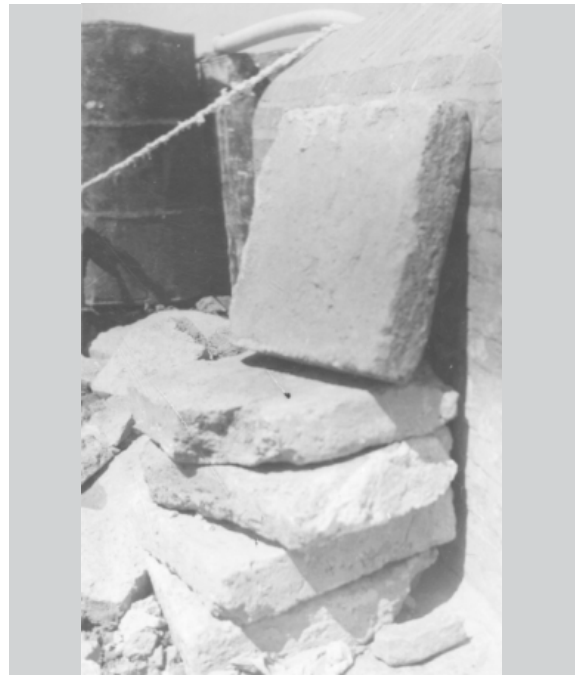

تصویر ۳: دید از سوی پل به سمت شرق و عبور کامیون‌ها (مهدی آبادی، ۱۴۰۳).
 Fig. 3: View from the bridge to the east and passing trucks (Mehdi Abadi, 2024).

تصویر ۵: قسمت داخلی آن‌ها با ملات گچ و لاشه‌سنگ ساخته شده (مرکز اسناد میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۵۴).
[https:// lib.richt. \(ir/1354\)](https://lib.richt.ir/1354)

Fig. 5: Their interior is made of plaster mortar and rubble stone
<https://lib.richt.ir/1354>.

تصویر ۴: نمونه‌ای از آجرهای ساسانی پل (مرکز اسناد میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۵۴).
[https:// lib.richt. ir/1354](https://lib.richt.ir/1354).

Fig. 4: An example of Sassanid brick bridge
[https:// lib.richt. ir/1354](https://lib.richt.ir/1354).

اسناد مرمتی

اسناد مرمتی به دست آمده از کتابخانه ملی که در این ادامه به شرح آن‌ها پرداخته می‌شود، نشان می‌دهد که تقریباً چهار ماه بعد از تخریب پل توسط قوای نظامی برای مرمت آن اقدام شده است و در سند نیز به صفوی بودن پل اشاره دارد و ساخت آن را از اقدامات شیخ‌علیخان زنگنه که کاروانسرای بیستون نیز منسوب به اوست، می‌داند. در این بخش از پژوهش، خوانش متن برخی از اسناد و پیوست‌ها و پیش‌نویس آن‌ها همراه با تصاویر سند عیناً ارائه می‌گردد و بخش دیگر که با اسناد اولیه هم‌پوشانی دارد، فقط تفاوت آن‌ها ارائه می‌گردد.

- سند شماره ۱ و ۲

«کرمانشاهان/ ۲۰ برج جوزا نیلان نیل سال ۱۲۹۶ ورود به دفتر به تاریخ ۱۳ برج میزان ۹۶
 نمره ۱۹ شهر شعبان ۱۳۳۵ / ۹۰۳۲ / ۱۳۵۱۲ مقام منیع وزارت جلیله مالیه
 در موقع عقب‌نشینی قشون عثمانی دو چشمه از پل معروف قره‌سورا که از ابنیه شیخ‌علیخانی است و در عصر

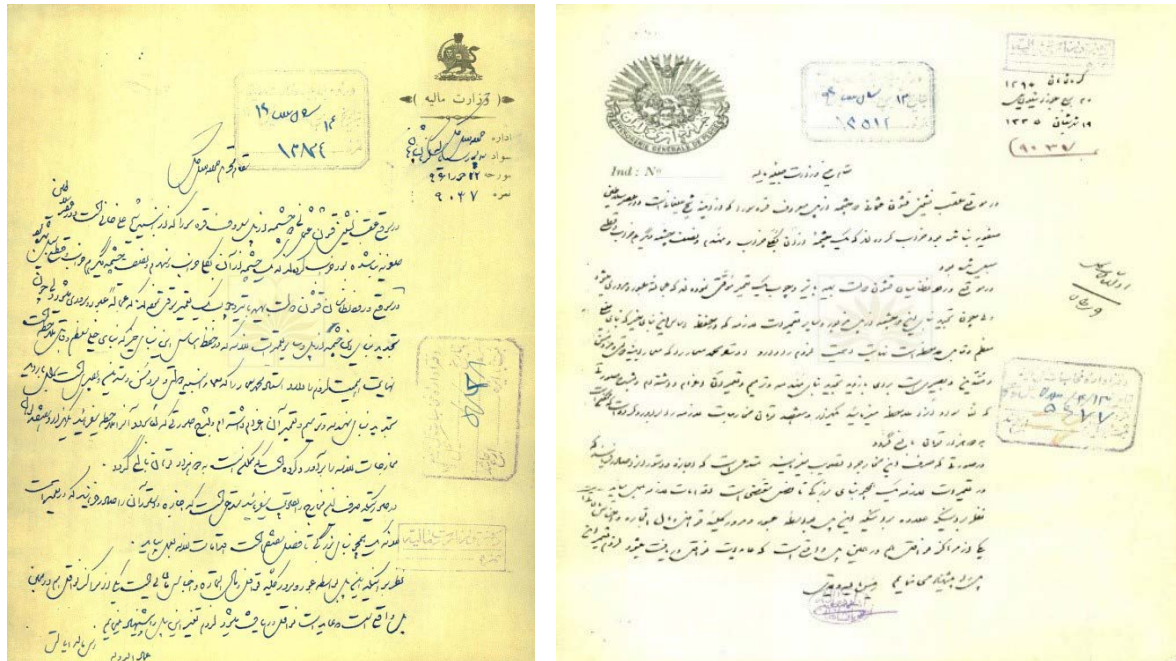
تصویر ۶: یکی از پایه‌های پل دید از جنوب سیل شکن و روکار آن‌ها با بلوک‌های سنگی مکعب مستطیل (مرکز اسناد میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۶۱؛ <https://lib.richt.ir/1361>).

Fig. 5: One of the bridge piers, seen from the south, with flood barriers and their facings made of rectangular-cubic stone blocks (<https://lib.richt.ir/1361>)

سلاطین صفویه بنا شده بود، خراب کرده‌اند که یک چشمه از آن به کلی خراب و منهدم و نصف چشمه دیگر هم خراب و قطع سبیل شده بود (تصویر ۷). در موقع ورود نظامیان قشون دولت بهیه با تیر و چوب یک تعمیر موقتی نموده‌اند که عجلتاً عبور و مروری می‌شود، ولی چون تجدید بنای این چشمه از پل مزبور و سایر تعمیرات لازمه که در حفظ اساس این بنای خیر که بنای خیلی معظم و قابل ملاحظه است، نهایت اهمیت لزوم را دارد؛ اوستا محمد معمار را که معمار ابنیه دولتی و مرد مسن و متدین و بصیری است، برای بازدید تجدید بنای منهدمه و ترمیم و تعمیر آن اعزام داشته‌ام و به شرح صورتی که لفاً سواد آن را ملاحظه می‌فرمائید، یکهزار و هفتصد تومان مخارجات لازمه را برآورد کرده است که ممکن است به دو هزار تومان بالغ گردد. در صورتی که صرف این مخارج را تصویب می‌فرمائید مستدعی است که اجازه و دستور را صادر فرمائید که در تعمیرات لازمه یک هم‌چو بنای بزرگی تا فصل مقتضی است اقدامات لازمه به عمل آید؛ نظر براین که علاوه بر این که این پل به واسطه عبور و مرور کلیه قوافل و مال‌التجاره و اجناس [...] یکی از مراکز نواقل هم در همین پل واقع است که عایدات نواقل دریافت می‌شود، لزوم تعمیر این پل را پیشنهاد می‌نمایم». رئیس مالیه ولایتی در سند دیگری مورخه ۲۲ جوزا ۹۶ / نمره ۹۳۷ / از سوی عمادالدوله / رئیس مالیه ایالتی درخواستی به مقام خزانه داری کل با همان متن مشابه ارسال می‌شود (تصاویر ۸ و ۹).

تصویر ۷: قسمت‌های تخریب‌شده در پل در جنگ جهانی اول - چشمه تاق دوم از سمت غرب و ابتدای پل از سمت شرق (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 7: Parts of the bridge destroyed in World War I - The second arch spring from the west and the beginning of the bridge from the east (Authors, 2024).

تصویر ۸ و ۹: تصاویر سند شماره ۱ و ۲ (آرشیو ملی ایران، ۱۳۹۹).
Fig. 8 & 9: Images of document numbers 1 and 2 (National Archives of Iran, 1399).

اسناد مورد بررسی به دوره زمانی تقریباً ۱۰ ساله از سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۳۳۶ ه.ش. برای تعمیر اساسی پل کهنه کرمانشاه تعلق دارند و روند تخریب، برآورد هزینه، مکاتبات اداری و نهایتاً تصویب بودجه برای تعمیر پل قره‌سو را نشان می‌دهند. در اسناد ۱ و ۲، به تخریب دو چشمه پل توسط قوای عثمانی در زمان عقب‌نشینی از جنگ و تعمیر موقت با تیر و چوب برای عبور و مرور در هنگام و بعد از جنگ اشاره دارد. درخواست تعمیر با تأکید بر اهمیت اقتصادی پل به دلیل محل عبور کاروان‌ها و دریافت عوارض اعلام شده است. هزینه‌های برآورد شده برای تعمیرات اساسی توسط «استاد محمد معمار» معمار معتمد دولت در تهران حدوداً ۱۷۰۰ تا ۲۰۰۰ تومان است. سندهای ۳ تا ۶ با تکیه بر اسناد ۱ و ۲ است و بیشتر به مکاتبات اداری و برآوردهای فنی، درخواست اعتبار از خزانه داری کل و ارجاع موضوع به وزارت فوائد عامه، ضمیمه شدن برآوردهای دقیق مصالح (آجر، گچ، آهک، الوار،

اجرت عمله و مباشر) و اختلاف در برآورد هزینه‌های بین دو استاد معمار و کفیل حکومتی کرمانشاه است و نهایتاً با پیشنهاد وزارت فواید عامه برای تعویق تعمیر تا بهار به دلیل شرایط جوی و اختلاف برآوردها پایان می‌یابد. فوریت تعمیرات و تأمین هزینه‌ها در اسناد ۵ تا ۷ مورد بحث قرار گرفته است. تأکید بر لزوم اقدام فوری قبل از سرد شدن هوا و طغیان رودخانه، حتی هشدار درباره‌ی به تعویق انداختن تعمیرات و بیان این‌که ممکن است، این تعویق در آینده افزایش شدید هزینه‌ها (تا ۳۰ هزار تومان) را در پی داشته باشد. با وجود این هشدارها، وزارت مالیه و وزارت فواید عامه بر تعویق تعمیر توافق کردند.

اسناد ۸ و ۹ به پیگیری‌ها و ارجاعات مکرر، به درخواست پاسخ سریع به مکاتبات پیشین و تأکید دوباره بر این‌که مسئولیت تعمیر با وزارت فواید عامه است، اختصاص دارد. اسناد ۱۰ و ۱۱ نشانگر تصویب نهایی بودجه توسط هیئت وزرا به مبلغ ۱۵۰۰ تومان برای تعمیر پل به شرط جبران هزینه‌ها با اخذ موقت حق العبور از مسافران پس از انجام تعمیرات است.

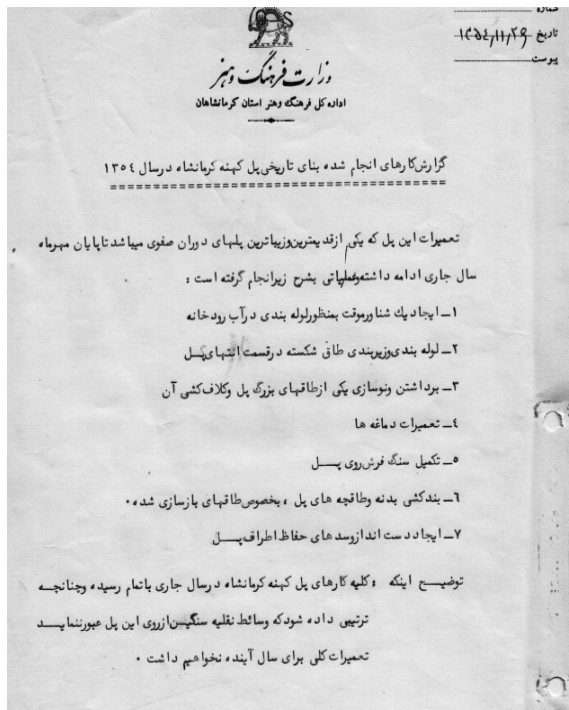
جدول ۱: خلاصه نکات مهم سندهای ۱ تا ۱۱ (نگارندگان، ۱۴۰۴).

Table 1: Summary of important points from documents 1 to 11 (Authors, 2025).

سند شماره	تاریخ تقریبی	مرجع صادرکننده	مضمون اصلی	برآورد هزینه	تصمیم/نتیجه
۱	۱۲۹۶	اداره مالیه کرمانشاهان	گزارش خرابی پل توسط عثمانی‌ها، برآورد اولیه	۱۷۰۰ تا ۲۰۰۰ تومان برآورد هزینه توسط محمد معمار	درخواست اجازه تعمیر
۲	۱۲۹۶	اداره مالیه کرمانشاهان خزانه‌داری کل	همان گزارش با امضای عمادالدوله	۱۷۰۰ تا ۲۰۰۰ تومان	پیشنهاد تعمیر فوری
۳	۱۲۹۶	خزانه‌داری کل	ارسال راپورت کرمانشاه به وزارت مالیه، ارجاع به فواید عامه	-	منتظر نظر وزارت فواید عامه
۴	۱۳۳۵	وزارت فواید عامه	بررسی گزارش + ضمیمه برآورد تفصیلی مصالح	۱۷۲۰ تومان توسط استاد محمد معمار	ارسال برای تصمیم وزارت مالیه
۵	۱۳۳۵	اداره مالیه کرمانشاه	تکرار گزارش خرابی، هشدار فوریت تعمیر	هشدار برای بالارفتن مخارج تا ۳۰ هزار تومان در آینده	درخواست اقدام سریع
۶	۱۳۳۵	وزارت فواید عامه	مقایسه سه برآورد: ۱۷۲۰ (استاد محمد)، ۱۵۰۰ (استاد اسد)، ۳۰۰۰ (کفیل کرمانشاه)	سه برآورد متفاوت	پیشنهاد تعویق تعمیر تا بهار
۷	۱۳۳۵	وزارت مالیه (اداره محاسبات)	وظیفه تعمیر بر عهده وزارت فواید عامه است	-	موافقت با تعویق تا بهار
۸	۱۳۳۵	خزانه‌داری کل	پیگیری پاسخ وزارت مالیه برای از دست نرفتن فرصت تعمیر	-	یادآوری تا فرصت تعمیر از دست نرود.
۹	۱۳۳۵	خزانه‌داری کل → مالیه کرمانشاه	تأکید مجدد که تعمیر وظیفه وزارت فواید عامه است	-	ارجاع رسمی به وزارت فواید عامه
۱۰	۱۳۳۶	هیئت وزراء (ریاست وزرا)	تصویب هزینه برای تعمیر پل	۱۵۰۰ تومان	تعیین «حق العبور» موقت برای جبران مخارج
۱۱	۱۳۳۶	وزارت فواید عامه و تجارت	ابلاغ تصویب‌نامه هیئت وزراء	۱۵۰۰ تومان	دستور دریافت حق العبور پس از تعمیر

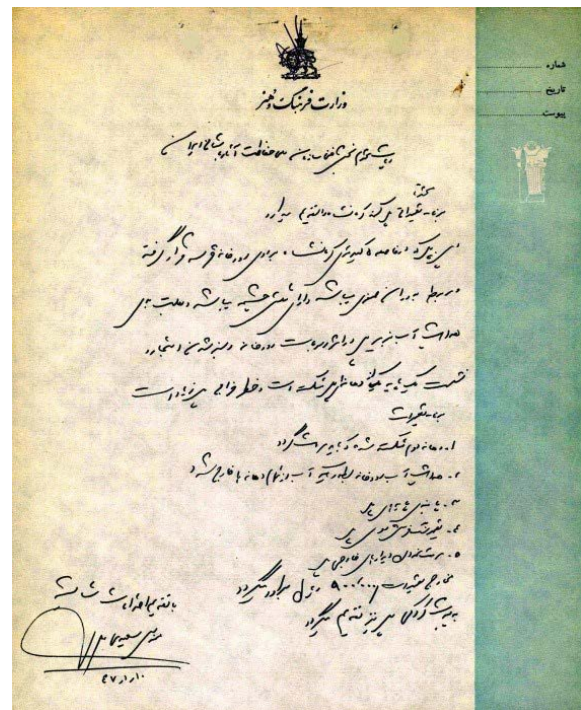
اقدامات مرمتی پیل بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۸۳ ه.ش. براساس گزارش‌های مرمتی

براساس سندهای مرمتی موجود در مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، در بین سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۸۳ ه.ش. پیل کهنه کرمانشاه بارها و بارها مرمت شده است. اما فقط گزارش‌های سال ۱۳۴۷ و سال ۱۳۵۴ ه.ش. مراحل مرمت مجدد دو چشمه پیل تخریب‌شده در جنگ جهانی اول ارائه می‌شود. در گزارش سال ۱۳۴۷ ه.ش. دلیل ترک برداشتن پیل را رشد درختان و رسوب‌گذاری رودخانه ذکر کرده‌اند (تصویر ۱۰: سند شماره ۳). در گزارش سال ۱۳۵۴ ه.ش. فقط به مرمت‌های صورت‌گرفته اشاره شده است (تصویر ۱۱: سند شماره ۴). بقیه اسناد مرمتی، تعمیرات مکرر جان‌پناه و کف‌فرش پیل و تخریب مکرر آن در اثر عبور و مرور و هم‌چنین برخورد وسایل نقلیه را شرح داده‌اند، آخرین اقدام برای حفاظت پیل تعیین حریم پیل است (امیری، ۱۳۸۶).

تصویر ۱۱: سند شماره ۴ شرح تعمیرات چشمه تاق دوم (مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۵۴).

Fig. 11: Document No. 4, description of repairs to the second Taq spring (Document Center of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, 1975).

تصویر ۱۰: سند شماره ۳ مربوط به گزارش خرابی چشمه دوم از سمت غرب پیل به علت رسوب‌گذاری رودخانه و رشد درختان (مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۴۷).

Fig. 10: Document related to the report on the damage of the second spring on the west side of the bridge due to river sedimentation and tree growth (Document Center of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, 1347).

کرمانشاه در جنگ جهانی اول

در مرداد ۱۲۹۳ ه.ش. جنگ جهانی اول آغاز شد و «احمدشاه قاجار» سه روز پس از آغاز جنگ، با صدور فرمانی بی‌طرفی ایران را اعلام نمود (سپهر، ۱۳۳۶: ۸۹). اما با وجود بی‌طرفی ایران قوای روس از شمال نیروهای انگلیسی از جنوب و عثمانی‌ها هم از غرب ایران وارد شدند. جنگ سه سال به طول انجامید، ایران که از سال‌ها پیش از جنگ و دخالت‌های روسیه و انگلیس رنج برده بود به سمت آلمان‌ها متمایل شد. در این زمان دولت عثمانی با بهانه دفاع از ملت‌های مسلمان بر علیه روسیه و انگلیس با تأیید و فتوای شیخ‌الاسلام خود وارد جنگ بر علیه دو کشور فوق شد و آلمان‌ها نیز برای تقویت جبهه خود بر علیه روسیه به حمایت از عثمانی برخاستند (Çolak, 2008: 129; Adamec, 1967: 83; خسروی‌زاده و قنبری، ۱۴۰۲: ۱۲-۱۱).

تصویر ۱۳: چشمه تاق دوم از غرب که در سال ۱۳۵۴ ه.ش. دوباره مرمت شده است (مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۵۴).

Fig. 13: The second arch spring from the west, which was restored in 1354 AH (Cultural Heritage and Tourism Research Institute Document Center 1354).

تصویر ۱۲: چشمه تاق دوم از غرب که در سال ۱۳۴۷ ه.ش. آسیب‌شناسی و مرمت شده است (مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۳۴۷).

Fig. 12: The second arch spring from the west, which was pathologically analyzed and restored in 1347 AH (Document Center of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute, 1347 AH).

انگلستان و روس که حضور نظامی‌های آلمان و تقویت جبهه متحدین در منطقه کرمانشاه را خطری جدی برای خود تلقی کردند و با اعزام بخشی از نیروهای خود، تهران را تصرف کردند. به همین خاطر، دولت وقت به ریاست «نظام‌السلطنه» با حمایت عثمانی و آلمان به کرمانشاه مهاجرت کرد و در آنجا دولت خود را تشکیل داد؛ بدین ترتیب دولت موقت وابستگی خاصی به نیروهای آلمانی و عثمانی پیدا کرد و دوام و قوام آن‌ها به چگونگی پیشبرد جنگ و صحنه نبرد منوط شد؛ زیرا دولت موقت توان حفظ نیروهای خود در مقابل نیروهای روس و انگلستان را نداشت. به همین سبب، در اسناد مرمت پل قره‌سو از قوای عثمانی و ملی ایران، در مقابله برابر قوای روس نام برده می‌شود.

چگونگی تخریب پل کهنه قراسو به نقل از منابع کتابخانه‌ای

تنها در دو کتاب^۵ از تخریب پل کهنه کرمانشاه در درگیری‌ها بین نیروهای روس و عثمانی نام برده شده است (دولت‌آبادی، ۱۳۸۷: ۳۳۸ و ۳۳۹؛ قائم‌مقامی و سعدوندیان، ۱۳۹۸: ۳۰۷). «دولت‌آبادی» تاریخ روز درگیری در کنار پل را ۱۸ ربیع‌الثانی و «قائم‌مقامی» و «سعدوندیان» به نقل از خاطرات قائم‌مقامی، ۲۶ ربیع‌الثانی (برابر با یکشنبه ۲۲ بهمن تا ۳۰ بهمن سال ۱۲۹۵) ذکر کرده‌اند. آن‌ها پیش‌روی نیروهای روس و عقب‌نشینی نیروهای عثمانی به همراه نیروهای ملی ایران را در طی روزهای فوق شرح داده‌اند؛ علت کنده‌شدن پیش‌روی روس‌ها را قائم‌مقامی چنین شرح داده است «روس‌ها به تصور این‌که شهر کرمانشاه را قوای مهمی تحت حفاظت خود قرار داده است؛ چندین روز پیش‌روی خود را به تأخیر و تعویق انداختند و تعرض نکردند و برای این منظور قوای مهم‌تری را تجهیز می‌نمودند. تا این‌که شب ۲۶ ربیع‌الثانی پنج‌گردان از صنوف مختلفه به عنوان نیروی پیش‌جنگ، تا ۲ کیلومتری رودخانه قراسو پیش‌رانده و در اول آفتاب روز فوق تظاهر می‌نمودند و دیری نگذشت کوره‌های آجرپزی کنار راه کرمانشاه در ساحل رودخانه، مدنظر گرفته و از تیررس توپ، زیر بمباران گلوله‌های تخریبی قرار دادند. اما قوای عقب‌دار به واسطه نداشتن توپخانه، ساکت و خاموش بود و جوابی داده نمی‌شد؛ فقط اسواران نگارنده و یک عده قلیلی اتریشی و آلمانی کنار رودخانه عرض‌اندام نموده و خودنمایی می‌کردند چه در این موقع تیراندازی تفنگ تأثیری نداشت ناچار افرادی که کوره‌های آجرپزی را در دست داشتند، ترک نموده و به مواضع خط‌آتش ساحل رودخانه پناه بردند. نیم ساعت بدین‌منوال گذشت و توپخانه روس‌ها دائماً سواحل رودخانه را بمباران می‌نمودند» (قائم‌مقامی و سعدوندیان، ۱۳۹۸: ۳۰۷).

به هر صورت، اکنون که در ساحل رودخانه درگیر جنگ بوده و روس‌ها به کندی و تأخیر پیش می‌آمدند، وقت کافی در دست بوده و برای تخریب پل قره‌سو عجله نداشت (منظور قائم‌مقامی است) و از این رو افراد باحوصله و صبر جنگ را ادامه داده و توپخانه روس‌ها به سختی کوره‌های آجرپزی را بمباران می‌کردند و تا عصر چندین کوره از گلوله‌های گرناد توپخانه زیرورو شده به کلی مخروبه گردید؛ اما دیری نگذشت عصر همین روز تعداد بسیار دینامیت زیر دودهنه از پل قرار داده و یکی بعد از دیگری منفجر نموده و در نتیجه دو چشمه از پل رود قره‌سو به کلی منهدم گردید. پس از انهدام پل اعلام عقب‌نشینی افراد اسواران در پشت دیوار قهوه‌خانه نزدیک به پل گردآمده و دسته‌دسته به طرف شهر عقب کشیدند (قائم‌مقامی و سعدوندیان، ۱۳۹۸: ۳۱۰). ظاهراً طبق دستور فرمانده آلمانی (کاپیتان شیلر) مقرر بوده برای جلوگیری از پیش‌روی روس‌ها این پل و کاروانسرای عالم شکن^۶، توسط قوای نظامی ایرانی تخریب گردد^۷.

بحث و تحلیل

باتوجه به بررسی‌های کتابخانه‌ای، محتوی اسناد کتابخانه ملی را تأیید می‌کند که تخریب دو چشمه از پل در جنگ جهانی اول توسط نیروهای ملی ایران همراه با نیروی نظامی حکومت عثمانی که در مقابل روس‌ها مقاومت کرده و برای به تأخیر انداختن پیش‌روی روس‌ها و امکان تجدید قوای نیروهای ملی بوده است؛ هم‌چنین نشانگر اهمیت مراسلاتی پل برای ورود به کرمانشاه از بخش شرقی شهر بوده است. پل کهنه در جنگ جهانی اول نقش کلیدی استراتژیکی برای قوای نظامی درگیر در جنگ داشته است؛ بنابراین این اسناد بیانگر بخشی از تاریخ کرمانشاه و حضور متفقین در این شهر است.

اسناد مرمتی و تأیید آن با مطالعات کتابخانه‌ای، شاهدهی بر از دست رفتن بخشی از اصالت این اثر به دلیل منازعات جنگی است. اثبات می‌کند در جنگ‌ها حفظ میراث فرهنگی امری دشوار است. انفجار پایه‌های پل موجب عدم پیوستگی مصالح شده؛ زیرا انفجار باعث از هم گسیختن مصالح و تغییرات فیزیکی و حتی شیمیایی در آن‌ها می‌شود. به همین دلیل، تاق و پایه‌های آسیب‌دیده بارها و بارها مورد مرمت قرار گرفتند تا این‌که در سال ۱۳۵۴ ه.ش. تاق و پایه‌ها کاملاً بازسازی شدند. نبودن اسناد کافی درباره تخریب در اثر انفجار یکی از دلایل مرمت‌های مجدد بود. اگر مرمتگران سال ۱۳۴۷ ه.ش. از این امر آگاهی داشتند - چنان‌چه در گزارش مرمت‌های آن سال آمده - در آسیب‌شناسی علل شکست تاق و پایه‌های پل را نه به خاطر رشد درختان و رسوب رودخانه، بلکه به دلیل از بین رفتن استحکام آن‌ها در اثر انفجار و مرمت‌های سال ۱۲۹۶ ه.ش. تشخیص می‌دادند، احتمالاً رویکردی دیگری اتخاذ می‌کردند و در سال ۱۳۵۴ ه.ش. مرمت مجدد انجام نمی‌گرفت. گرچه مرمتگران سال ۱۳۵۴ ه.ش. به تجربه و مشاهده نشست پی‌درپی تاق و ترک‌ها و احتمال فروریختن آن و نه براساس اسناد، کل مصالح فرسوده پایه‌های تاق مذکور بدون فهم از تخریب در انفجار، خارج و با مصالح جدید جای‌گزین شد. این مرمتگران تاق و پایه‌های مذکور را کاملاً بازسازی کرده و پی‌های تاق را مستحکم کردند؛ بنابراین می‌شود گفت در مرمت سال ۱۳۵۴ ه.ش. یک بازسازی اصولی انجام گرفته که تاق مذکور تاکنون پایدار مانده است. یکی از رویکردهای حفاظت و مرمت آثار تاریخی رویکرد حداقل مداخله^۸ در مصالح و کالبد اثر تاریخی است. به نظر می‌رسد مرمتگران ۱۳۴۷ ه.ش. مصالح مورد استفاده در مرمت سال ۱۲۹۶ تا ۱۳۳۸ ه.ش. را اصیل دانسته و متعلق به دوره ساخت پل در نظر گرفته‌اند. اگر این استادکاران براساس اسناد و مدارک می‌دانستند که مصالح از اصالت تاریخی برخوردار نیستند، حداقل مداخله را به‌عنوان یک رویکرد نمی‌پذیرفتند در ۷ سال بعد مجبور به مرمت مجدد تاق‌ها نمی‌شدند. این امر موجب صرف هزینه و کار اضافی شده است. همین امر فرض اولیه را اثبات می‌کند که دریافت کامل اسناد و بررسی آن‌ها می‌توانست نقش کلیدی در حفاظت و مرمت پل داشته باشد.

نتیجه‌گیری

اسناد ارائه شده در این پژوهش اعم از اسناد مرمتی سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۳۳۶ ه.ش. کتابخانه ملی ایران و اسناد

مرمتی سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۸۳ ه.ش. هم‌چنین تطبیق آن‌ها با داده‌های کتابخانه تأیید کردند که دو چشمه تاق پل کهنه کرمانشاه در جنگ جهانی اول توسط قوای نظامی ایران در هنگام عقب‌نشینی و برای گند کردن حملات نظامی قوای روس تخریب شده است؛ هم‌چنین ساحل رودخانه که محل کوره‌های آجرپزی سنتی کرمانشاه از دوره صفوی تاکنون است نیز توسط توپخانه روس‌ها مورد حمله و تخریب قرار گرفته است.

در پاسخ به پرسش اول، باید گفت که اسناد مغفول مانده اطلاعات جدیدی درباره آسیب‌شناسی پل اضافه می‌کند و چنانچه مرمتگران دلیل درزه‌ها و ترک‌های موجود در پل و تفاوت مصالح را به دلیل تعمیرات پس از جنگ جهانی اول می‌دانستند، احتمالاً رویکرد دیگری برای مرمت پل به کار می‌گرفتند؛ زیرا مرمت مصالح تخریب‌شده به دلیل تنش‌های ناشی از انفجار با تخریب‌های ناشی از تنش‌های خستگی مصالح در اثر قدمت یا فشارهای مکانیکی دیگر، متفاوت است و روش‌های مرمتی خاص خود را می‌طلبد. بررسی این اسناد می‌توانست از مرمت‌های مجدد پل جلوگیری نماید.

در پاسخ به پرسش دوم که درخصوص انتشار اسناد چاپ نشده که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است چه تأثیری در حفاظت و تعیین حریم پل کهنه خواهد داشت؟ می‌توان گفت انتشار این سندها به غنای مستندات این پل خواهد افزود و نقش استراتژیک پل در جنگ جهانی اول در کرمانشاه را مشخص‌تر کرده و می‌تواند موجب گسترش حریم پل و مکان‌های اطراف مانند کوره‌های آجرپزی، به‌عنوان یک «مکان رویداد تاریخی» باشد و به ثبت آثار ملی نیز برسد.

پی‌نوشت

۱. به «دروازه اصفهان» معروف بوده است.
۲. اسناد دیگر در آرشیو اداره میراث کرمانشاه یا وزارت میراث فرهنگی از مرمت‌های صورت‌گرفته بعد از سال‌ها در دسترس نمی‌باشد.
۳. این سندها حتی در هنگام آرشیو شدن در آرشیو ملی ایران در پرونده‌های مربوط به تاق بستان ذخیره شده‌اند.
۴. از سال ۱۳۶۷ ه.ش. تاکنون بارها دست‌اندازه‌های پل و سنگ‌فرش آن مرمت شده است؛ اما گزارش‌های مکتوب آن در مراکز آرشیو وزارت میراث فرهنگی یا وجود ندارد یا در دسترس نمی‌باشد.
۵. نام کاروانسرای در کرمانشاه نزدیک بازار علافخانه که در خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی تخریب شد.
۶. ر. ک. به: کشاورز، ۱۳۹۹.
۷. در کتاب خاطرات قائم‌مقامی اعلام شده که فرمانده آلمانی نیروهای عثمانی از او خواسته تا پل و کاروانسرای عالم‌شکن را تخریب کند؛ ولی او از تخریب کاروانسرا به دلیل این‌که پر از مهمات بوده و نگران انفجار آن و تخریب بخشی از شهر کرمانشاه بوده، خودداری کرده است و به همین دلیل قرار بوده محاکمه نظامی شود (قائم‌مقامی و سعدوندیان، ۱۳۹۸: ۳۱۳).
۸. حداقل مداخله اصلی است که بیان می‌کند همه عملیات حفاظت و مرمت را باید در حداقل ممکن نگه داشت.

سپاسگزاری

از سردبیر محترم و داوران ناشناس مجله اثر که نظراتشان موجب غنای مقاله شده است، کمال تشکر را داریم.

درصد مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده اول ۷۰٪ و نویسنده دوم ۳۰٪ بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد. هزینه مقاله به‌طور مستقل توسط نویسندگان تأمین شده است.

کتابنامه

- آرشیو و کتابخانه ملی ایران، (ساکما) <https://www.nlai.ir>.
- امیری، کامران، (۱۳۸۶). «تعیین حریم پل کهنه کرمانشاه». مرکز اسناد اداره کل استان کرمانشاه (چاپ نشده)

- دولت‌آبادی، یحیی، (۱۳۸۷). حیات یحیی. جلد ۳، انتشارات: عطار.
- خسروی‌زاده، صباح؛ و قنبری، صباح، (۱۴۰۲). «اردوی اتحاد اسلامی حسین رئوف بیگ و اشغال کرمانشاه در جنگ جهانی اول». گنجینه اسناد، ۳۳ (۴): ۲۵-۶. <https://doi.org/10.30484/ganj.2023.3106>
- سپهر، احمدعلی، (مورخ الدوله)، (۱۳۳۶). ایران در جنگ بزرگ ۱۹۱۴-۱۹۱۸. تهران: چاپ‌خانه بانک ملی ایران.
- صمدی، یونس، (۱۳۷۲). قوانین و مقررات و آیین‌نامه، بخشنامه‌ها و معاهدات میراث‌فرهنگی کشور. انتشارات علمی و فرهنگ. تهران.
- کشاورز، اردشیر، (۱۳۹۹). تحولات سیاسی کرمانشاهان: از مشروطیت تا جنگ جهانی اول. ج ۲، چاپ اول، ناشر: دیپاچه زبان.
- قائم‌مقامی، رضاقلی؛ و سعدوندیان، سیروس، (۱۳۹۸). وقایع غرب ایران در جنگ جهانی اول صحنه کارزار و غرش توپ‌ها (شعبان ۱۳۳۳- شعبان ۱۳۳۴ هجری قمری) یادداشت‌های نظامی رضاقلی قائم‌مقامی. شیرازه و کتاب‌ما. تهران.
- قطعنامهٔ آتن، ماده ۱۹؛ منشور ونیز ماده ۹. <https://civvih.icomos.org>
- مخلصی، محمدعلی، (۱۳۷۹). پل‌های قدیمی ایران. جلد اول، انتشارات، سازمان میراث‌فرهنگی. تهران.
- مرکز اسناد پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری. <https://lib.richt.ir>
- منشور ونیز، ۱۹۶۴، ماده ۱۶. <https://www.icomos.org>
- هوشنگ‌مهدوی، عبدالرضا، (۱۳۵۴). «ایران در جنگ بین‌الملل اول». مسائل جهان، ۳ (۳): ۴۹-۴۰. <https://ensani.ir/fa/article/276366>

References

- Adamec, L., (1967). *Afghanis tan: A Diplomatic His tory*. Los Angeles: University of California Press.
- Amiri, K., (2007). "Determining the boundary of the old Kermanshah bridge". Kermanshah Provincial Administration Documents Center (unpublished) (In Persian).
- Çolak, M., (2008). *Enver Paşa: Osmanlı-Alman ittifaki*. Volume 77 of Yeditepe Yayınevi. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Dowlatabadi, Y., (2008). *The Life of Yahya*. Volume 3, Publications: Attar, (In Persian).
- Ghaem-e-Maghami, R. Gh. & Saadvandian, S., (2019). *Events in Western Iran in World War I: The Scene of the Battle and the Roar of the Cannons (Shaban 1333 - Shaban 1334 AH), Military Notes of Reza Gholi Ghaem-e-Maghami*. Tehran: Shirazeh and Our Book. (In Persian).
- Houshang Mahdavi, A., (1975). "Iran in the First World War". *World Affairs*, 3 (3): 40-49. (In Persian). <https://ensani.ir/fa/article/276366>.
- Library and Documentation Center of the Cultural Heritage and Tourism Research Institute. <https://lib.richt.ir>
- Mukhlisi, M. A., (1990). *The Old Bridges of Iran*. Volume 1, Tehran: Publications, Cultural Heritage Organization. (In Persian).
- National Archives of IRAN. <https://www.nlai.ir>
- Khosravizadeh, S. & Ghanbari, H., (2024). "Sabah Rauf Bey's Ittihad Islamic Army and the occupation of Kermanshah in the First World War". *Ganjine-Ye Asnad*, 132, 33 (4): 6-31. <https://doi.org/10.30484/ganj.2023.3106> (In Persian).

- Ruhemann, H., (1934). "A record of restoration". *Technical Studies*, 3(4): 3-15.
- Samadi, Y., (1993). *Laws, regulations, bylaws, circulars and treaties of the country's cultural heritage*. Tehran: Publications, Cultural Heritage Organization. (In Persian).
- Sepher, A. A., (Movarekh al-Dowleh), (1983). *Ahamd Ali: Iran dar Jang-e Bozorg 1914-1918 (Iran in the Great War 1914-1918)*. Tehran. (In Persian).